

Миодраг ЈОВАНОВИЋ*

ПРАВЦИ ПРОСТИРАЊА НЕКИХ ЈЕЗИЧКИХ ПОЈАВА У ЦРНОЈ ГОРИ

1. На територији данашње Црне Горе наилази се на читав низ дијалекатских појава, које се, чак и у науци о језику, често неправедно идентификују као црногоризми, односно као црногорске дијалекатске особности. Но, њихова дубља анализа, како је на то већ упућивао Митар Пешикан¹, редовно показује другачије тенденције: а) поједине црте захватају и велики простор изван Црне Горе; б) неке црте и нијесу општецрногорске; в) или и једно и друго: захватајући само дио Црне Горе, многе значајне дијалекатске појаве својствене су и другим, често веома пространим регијама. Ове тезе жељели смо провјерити у првом реду на степену присуства палатала с' и з' у сугласничком систему црногорских говора, али и прегледом неких других језичких црта.

2. Изразита дијалекатска линија која иде од Пераста у Боки Которској, преко Грахова, околином Никшића, обухватајући већи дио Пјешиваца и Вражегрмаца, а затим скреће на исток и идући границом Бјелопавлића, у правцу Колашина, захвата Ровца и Морачу², да би одатле, скрећући на сјевероисток, сјеверно од Бијелог Поља, избила на границу Црне Горе и Србије дијели простор Црне Горе на два различита говор-

* Ванредни професор Филозофског факултета у Никшићу.

¹ Митар Пешикан, *Један општи поглед на црногорске говоре*, ЗФЛ XXII/1, Нови Сад 1979, 149.

² Дилема о карактеру говора Роваца разријешена је радом Драгољуба Петровића: *Гласовни систем ровачког говора*, ЗбФЛ VIII (1965), 157-184; док је говор Мораче и много раније, Решетаревом подјелом, уврштен у источнохерцеговачки дијалекат: Милан Решетар, *Der štokavsche Dialekt*, Keiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission VIII, Wien 1907.

на типа: 1. источнохерцеговачке говоре, који се налазе у основици српског књижевног језика – сјеверозападно од предоченога правца; 2. старије говоре југоисточне Црне Горе, зетско-јужносанџачког типа, са великим међусобним разликама у многим елементима структуре, због којих се ово подручје у науци и не сматра дијалекатски компактном цјелином. За коначну оцјену о приликама на југу, сјеверу па и истоку Црне Горе, недостају опсежније дијалектолошке студије о већини говора – штавише, због старине неких монографија и досадашња испитивања појединих црногорских говора имају привремени карактер.

2.1. Источнохерцеговачки говори који заједно са подручјем сјеверозападне и сјеверне Црне Горе чине широку област, коју бисмо могли препознати као источнодинарску³, могу се без икаквих резерви сматрати зоном изразите дијалекатске узајамности. Због тога је у таквим говорима истог генетског и структурно-типолошког одређења, у говорима са многим битним особинама блиским ијекавском стандарду – акцентуацији, замјени јата, особинама морфолошког система и низом других карактеристика – доста тешко идентификовати неке уже јединице. Треба ипак додати: на терену источнохерцеговачких говора дијалектолози су констатовали и одређене разлике – поступно смјењивање појединих особина, неједнак степен утицаја старијих говора с југа и сл.

2.2. Иако се у дијалектологији обично каже да дијалекатске подјеле представљају само неку врсту научних апстракција то се за доста оштру границу која дијели старије говоре од говора херцеговачког типа на простору Црне Горе заиста не би могло рећи. Придавање великог значаја тој граници је из перспективе црногорских говора тим оправданије што њу прати читав сноп разних изоглоса, а толика изразитост границе објашњавана је и историјским разлозима: „углавном се поклапа са југоисточном међом Тврткове босанске државе и са границама доцније Херцеговине 15. в. и турског периода”⁴, „али и прије него што је Твртко посио те области, док су их држали великаши Војиновићи (закључно с Николом Алтомановићем), граница са Зетом је имала исти правац”⁵. И за објашњење толике диференцираности говора југоисточне Црне Горе (нарочито између говора јужне и источне Црне Горе) узимају се као веома релевантне некадашње доста тврде границе затворених друштвених једи-

³ Тако је, у ствари, именује један од истакнутих истраживача црногорских говора Митар Пешикан у наведеном дјелу – стр. 151.

⁴ Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад 1985, 142.

⁵ Митар Пешикан, *Један општи поглед на црногорске говоре*, 167.

ница (племена) – „осјећање припадности некој јединици снажно је утицало на придржавање оних говорних црта које су се схватале као својствене датој јединици”⁶. Због тога су и разлике између појединих говора зетско-јужносанџачког типа често упадљивије него сличности, па је њихово обједињавање у исти дијалекатски тип доста условно.

2.3. Без обзира на све, било би погрешно извести закључак да је племенски партикуларизам до краја спречавао шире процесе. Јекавштина, која чини главну везу зетско-јужносанџачког дијалекта са сусједним источнохерцеговачким, не значи само исти рефлекс старога вокала јата већ подразумејева и поклапање ових дијалеката у читавом низу појединачних процеса. Језички таласи су се током вјекова из многих жаришта ширили у разним правцима, сударали се, укрштали и стварали сплетове и снопове изоглоса на простору једног или другог дијалекта, често и прелазећи преко њихових граница. Да бисмо могли утврдити прецизну изоглосу неке језичке појаве морамо је, дакле, пратити и преко границе, у сусједним говорним областима. На простору на којем се дијалекти додирују и с једне и с друге стране расипају се многе заједничке особине тако да је прелаз између дијалеката постепен, обично са безброј нијанси. Отуда постаје јасније зашто говори зетско-јужносанџачког дијалекта учествују у двојако усмјереним регионалним појавама: поред тога што учествује у процесима који обједињавају источнохерцеговачке говоре овај дијалекат показује и врло значајне везе са својим другим сусједом косовско-ресавским. „Употреба заменичких енклитика *ни, ви, не, ве* захвата косовско-ресавски и зетско-јужносанџачки дијалекат у целини, осим тога и делове источнохерцеговачког (евентуално и понеке суседне икавске говоре), најчешће главнину смедеревско-вршачког дијалекта, а ређе делове шумадијско-војвођанског дијалекта”⁷. Општа сродност акцентуације, једначење Г и Л те Д и И множине, неразликовање падежа мјеста од падежа циља кретања⁸, чување лика (*x)ome* у 3. л. множине презента још су неке од бројних потврда блиских веза говора југоисточне Црне Горе са косовско-ресавским.

2.4. Одређене појаве које међусобно повезују неке црногорске говоре преко дијалекатских граница на ове су просторе допирале и из дру-

⁶ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград 1978, 29.

⁷ Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, 63.

⁸ Што се тиче падежне проблематике карактеристично је да сви штокавци мијешају акузатив и локатив у корист акузатива. Јосип Лисац, Хрватска дијалектологија, *Golden marketing – Техничка књига*, Загреб 2003, 27, указује на обичност ове појаве и у околини Сплита: Путује у Сплит и Живи у Сплит.

гих иновационих жаришта. Тако су, на примјер, укрштањем двају гласовних система – словенског и романског – у говорима дуж обале Јадранског мора настајале карактеристичне црте, у науци о језику познате као адријатизми или далматинизми. Иновације поникле негдје на Приморју усталиле су се, са различитим степеном учесталости, и у штокавске и у чакавске приморске говоре (у мањој мјери и у говоре који нијесу сасвим близу обали) – дакле, налазе се и на територији Црне Горе, у првом реду у говорима приморског појаса. Присуство ових особина, као што су: промјена *љ* у *ј* (*боје* < *боље*, *ује* < *уље*), сонанта *м* у *н* на крају ријечи (*гледан*, *рукон*), квантитативна неиздиференцираност сонанта *р* у слоготворној функцији (*крѣв*, *црѣква*), лабијализовани изговор вокала *а* у дугим слоговима само су неке од заједничких особина црногорских приморских и чакавских говора. О границама простирања тзв. адријатизама у Црној Гори, као посљедици можда некада много чвршћих веза са чакавским говорима, досада знамо само најосновније. А то би морао да буде задатак неких будућих истраживања.

3. У овом раду акценат је стављен на једну битну везу између старијих и новијих црногорских дијалеката, и шире између (и)јекавских говора у цјелини, на појаву која представља једну од најизразитијих унутарштокавских дијалекатских граница. Такву важност свакако има присуство палаталних гласова *с'* и *з'* у консонантском систему црногорских и других (и)јекавских говора. Због тога се начин настанка и степен употребе ових гласова, осим у Црној Гори, прати и упоређује са другим срединама – западно и источно од црногорских граница. Притом се подразумијевало да говори на крајњем западу наше језичке територије, какви су на примјер говори Баније и Кордуна, представљају интегрални дио источнохерцеговачког дијалекатског комплекса – ипак, „то су простори чије је становништво у дугој непрекинутој линији дошло у непосредан додир са компактним чакавским и кајкавским говорима”⁹. Узимано је у обзир и стање у ијекавским говорима западне Босне, тј. оног дијела БиХ који се обично назива Босанска крајина¹⁰. И даље, прати се судбина спираната *с'* и *з'* и у сусједним говорима, на просторима за које се може рећи да је негдје у 14. вијеку – источно од Неретве, у Хуму и око Требиња – (и)јекавски новоштокавски дијалекат и историјски утемељен¹¹. У нау-

⁹ Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Матица српска – Просвјета, Нови Сад – Загреб 1978, 43.

¹⁰ Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, СДЗб XXI, Београд 1976, 1-316.

¹¹ В. Јосип Лисац, *Хрватска дијалектологија*, 105.

ци о језику досада је најисцрпнији опис дијела овог дијалекта, и то дијела који припада Босни и Херцеговини, дао Асим Пецо¹². За наше анализе, западно од територије Црне Горе, а на крајњем југоистоку Хрватске, био је интересантан приморски говор области Конавала: с обзиром на географски положај – са истока се граничи Боком Которском, са сјевера херцеговачким планинским гребенима, са запада Цавтатом – било је логично да су његове особине блиске са говорима источне Херцеговине, с једне стране, те говорима Дубровника, с друге¹³. Прилике у Конавлима и Дубровачком приморју, због поређења са црногорским приморским говорима, и основног питања – постоје ли неке изоглосе које дијеле територију Црне Горе, захватајући само приморски појас, а које су сличне онима на Хрватском приморју? – биле су и додатно интересантне.

3.1. Од југоисточне гране јекавских говора за разна поређења су коришћене монографије о двама говорима: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXVII, Београд 1991, 1-548, који припадају западном Санцаку; и Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*, СДЗБ XIX, Београд 1972, 1-128, подручја централног дијела западне Србије, чији су говори у основици српског књижевног језика. Но, и за један и за други говор стоји једна битна резерва: иако се ијекавски изговор у србијанском Полимљу и Горобиљу још увијек добро држи не може се занемарити ни чињеница да у посљедње вријеме многи фактори утичу на све чешће јављање екавског рефлекса јата у овим срединама. Узимајући село Горобиље као важан пункт за наше анализе знали смо да нијесмо изабрали крајње мјесто на истоку територије српског језика у којему је консонантски систем проширен употребом гласова *с'* и *з'* (они се, на примјер, чују и још источније у Грузији¹⁴) – важно је било да судбину ових гласова пратимо у једном говору који чини прелаз од источнохерцеговачких ка сјевероисточним млађим новоштокавским говорима¹⁵, а управо је такав горобиљски говор.

3.2. Југоисток Црне Горе и југ Санцака остали су у другој дијалекатској зони у којој се препознају архаични говорни типови. У сусјед-

¹² Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗБ XIV, Београд 1964, 1-200.

¹³ Зорка Кашић, *Говор Конавала*, СДЗБ XLI, Београд 1995, 12, 15.

¹⁴ Према саопштењу лингвисте проф. др Радоја Симића, иако Игрутин Стевовић, *Шумадијски говор у Грузији с особитим освртом на акцените*, СДЗБ XVIII, Београд 1969, 417 наводи да је: „изразита особина грузанске јекавштине што се у њој не може наћи вредност *је* за кратко *јат*“, дакле, увијек је *е*.

¹⁵ Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*, 122.

ству територије Црне Горе коју је испитао Михаило Стевановић¹⁶ налазе се новопазарско-сјенички говори, као прелазни тип од зетских ка косовско-ресавским говорима. На овом подручју, нарочито у јужном дијелу гдје се преплићу екавске и полујекавске замјене јата, архаичније и новије језичке црте, употреба констриктива *с'* и *з'*, у степену какав налазимо у монографији Данила Барјактаревића о овим говорима¹⁷, била је добар основ за разна уопштавања. Наравно, да бисмо дошли до релевантних коначних оцјена, имали смо увид у готово све радове о црногорским говорима – у монографске описе појединих говора без изузетка, али и у све важније студије мањег обима за које смо процијенили да могу допринијети остварењу постављеног циља.

4. О природи сугласника *с'* и *з'* доста је говорено у нашој дијалектолошкој литератури. С обзиром да је артикулационо-акустичка својства ових гласова утврђивао и експерименталним путем обично се закључци до којих је дошао Бранко Милетић, а које је изнио у својој монографији о црмничком говору, у дијалектологији сматрају као врло ауторитативни: „При артикулацији *с'* и *з'* опире се врх језика о доње зубе (као при *с*, *з*), док се предњи и средњи језик у јачој мери диже ка тврдом непцу. Задњи део језичког врха (*blade*) гради пролаз на граници средњих и задњих алвеола, дакле, више напред него при *ш* и *ж* – који се обично граде на задњим алвеолима или на почетку тврдога непца -, а више назад него при *с* и *з* који се граде на предњим и средњим алвеолима. Сам пролаз је ужи него при *ш* и *ж*, а шири него при *с* и *з* – услед чега је карактеристичан шум мање оштар. Ако још додамо да и усне заузимају положај који се може назвати средњим, између положаја при *с* и *з* и положаја при *ш*, *ж* биће нам јасно зашто оба поменута гласа заузимају такав прелазни положај и по акустичком утиску: довољно је познато како је више пута тешко утврдити да ли одређени звук представља меко *с* и *з* или меко *ш* и *ж*”¹⁸.

Како физиологија ових гласова зависи и од индивидуалних артикулационих одлика појединаца додатно је отежана могућност да се са сигурношћу утврди да ли је за ова два звука пискавост основна карактеристика (меки или умекшани спиранти *с* и *з*) или је шушкавост (меки или умекшани гласови *ш* и *ж*) једна од њихових главних артикулационих особина. За дијалектологе који дају предност пискавости неспорно је да

¹⁶ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 1-129.

¹⁷ Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗб XVI, Београд 1966, 1-177.

¹⁸ Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 133-134.

приликом артикулације гласова *c* и *z* – услед већег трења ваздуха и због тјешњег пролаза ваздушне струје између препрека које чине дјелови говорног апарата – фрикативност постаје експресивнија, али још увијек није толико јака да би звук постао шуштав¹⁹. Другачије од прилика у Пиви и Дробњаку основну природу сугласника *c*’ и *z*’ види истраживач сусједног ускочког говора Милија Станић – такође једног говора који у себи носи све типичне особине новоштокавских дијалеката најновијег типа: *c*’ и *z*’ представљају меко (не умекшано) *ш* и *ж*, а шушкавост је, а не пискавост, битна карактеристика њихове природе у ускачком говору²⁰. И стварно, начин њиховог изговора варира између двије крајности: ‘од типичне и енергичне реализације, што изазива утисак извјесне усиљености и тврдоће, до меке фрикации’²¹. Због тога је и домет сливености и компактности ових гласова од испитивача јекавских говора различито сагледаван и често довођен у везу са изговором африката *ћ* и *џ*: гласови *c*’ и *z*’ су „по својим физиолошким и акустичким особинама идентични са фрикативним делом африката *ћ* и *џ* – на спектрограму се може видети да су концентрати шумне структуре на истој фреквенцији, да је исти распоред концентрата енергије, једино је разлика у трајању, јер у првом делу африката нема енергије пошто траје оклузија која се отклања стварањем теснаца’²². Вјероватно је то један од разлога што се у говорима источноцрногорског дијалекта може десити да каткад код појединца гласови *c*’ и *z*’ чак пређу у *ћ* и *џ* – „изговарајући *ћ* и *џ* врх језика јако прибијамо на алвеоле, а при изговору *c*’ и *z*’ притисак је врло слаб, да се додир једва осећа’²³. И Белић је за објашњавање природе констриктива *c*’ и *z*’ сматрао важном чињеницу што је други дио артикулације африката *ћ* и *џ* доста слабо, умекшано *c*’ и *z*’²⁴; ипак, „разлика између *c*’ и *z*’, с једне, и *ћ* и *џ*, с друге стране, у томе је што при изговору *ћ* и *џ* задњи дио врха језика додирује предње непце, чиме ствара малу експлозију, док се код *c*’ и *z*’ не јавља експлозија, задњи дио језика не додирује непце, већ

¹⁹ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд 1938-1939, 44.

²⁰ Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗБ XX, Београд 1974, 80.

²¹ Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ Титоград, Пос. издања, књ. 12, Одј. умјетности, књ. 2 (1981), 87.

²² Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 51.

²³ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 34.

²⁴ Александар Белић, *Основи историје српскохрватског језика I, Фонетика*, Научна књига, Београд 1969, 73-74.

је додир раздвојен ваздушном струјом²⁵ – уосталом, због тога су *с'* и *з'* спиранти, а *ћ* и *ђ* африкате.

Артикулационо-акустичке карактеристике гласова *с'* и *з'* прецизно су видјели и описали и руски дијалектолози Мешћерски и Авањесов²⁶.

5. За разлику од природе ових гласова, питања њиховог размјештаја у ријечи много су јаснија: то су фонеме са највећим дистрибуционим ограничењима, мада су, када је у питању секвенца *сј*, ограничења компензирана изузетном фреквенцијом лексема са *с'*²⁷. *А неупоредиво је мање позиција гдје би се очекивало з' – углавном у медијалној позицији, испред вокала, и то само у неколико лексема. Додуше, и палатални констриктив с' везан је за иницијалну и медијалну позицију у ријечи. Општеприхваћеном мишљењу да „размјештај фонема с' и з' није тако слободан као код других консонаната: нема их на примјер у финалном положају”²⁸ супротставља се једино мишљење Милије Станића, засновано на грађи из ускочког говора: „распоред гласова ш' и ж'²⁹ сасвим је неограничен и потпуно слободан као и распоред других фонема ускочког говора по позицијама’’: ĥāēsh', maiš'...; нарочито у њежном расположењу се каже: мџ Јагош', мџ Милџаш', мџ вџлаш' итд.³⁰ Ипак, и сам увиђа да је, осим емфатичног говора, примјена ове могућности јако ограничена. Поред тога, гласови *с'* и *з'* су, по мишљењу дијалектолога, по правилу алофонског карактера – једино испитивач говора Пљеваља Драго Ђупић³¹ сматра да у пљеваљском говору *с'* и *з'* у неким ономастичким јединицама могу имати вриједност самосталних фонема.*

²⁵ Драго Ђупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗБ XXIII, Београд 1977, 46.

²⁶ Н. А. Мещерский, *Русская диалектология*, 71: „В отличие от (*с'*) и (*з'*) литературного языка, при образовании шепелявых свистящих кончик языка находится не у нижних зубов, а у альвеол, как при образовании (*ш*) и (*ж*), но без участия губ и без средненебной артикуляции”. Р. И. Аванесов, *Русская диалектология*, 86: „особое произношение мягких *с'*- *з'*, связанное с повышением степени подема средней части спинки языка к твердому небу”.

²⁷ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 297.

²⁸ Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, 133.

²⁹ Милија Станић палаталне констриктиве *с'* и *з'* обилежава као *ш'* и *ж'*. Интересантно, и Митар Пешикан, иако их обилежава са *с'* и *з'* – јер то узима као уобичајено – сматра да би фонетски било ближе *ш'* и *ж'* (Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗБ XV, Београд 1965, 110).

³⁰ Милија Станић, *Ускочки говор*, 84.

³¹ Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, ЦАНУ, Гласник Одјелења ујетности 8, Титоград 1988, 83.

5.1. А науци о језику познати су и разлози умекшавања сугласника *c* и *z* у чијем је резултату појава гласова *c'* и *z'* у сугласничком систему (и) јекавских говора: а) у позицијама новог јотовања додиром ненепчаних сугласника *c* и *z* са сонантом *j*, послјије губљења полугласника; б) процесом јекавског јотовања у секвенцама *cje* и *zje*; в) гласовима *c'* и *z'* замјењују се гласови *c* и *z* у говору од мила – у питању су хипокористичка образовања која припадају домаћем интимном говору, и неки деминутиви, разни узвици за вабљење и тепање стоке и сл.; г) струјни сугласници *c* и *z*, испред палаталних *h* и *ħ*, асимилујући се са њима дају *c'* и *z'*. Други начини добијања ових гласова, на које понекад у појединим говорима можемо наићи, јесу просто угледање на познате позиције.

Степен употребе *c'* и *z'*, на пространом појасу јекавских говора које смо нашим истраживањима захватили, пратили смо у свим наведеним категоријама.

Ново јотовање

а) Глас *c'*

6. У позицијама новог јотовања *c* редовно прелази у *c'* у готово свим црногорским говорима: *c'утра*, *прѣкс'утра*, *c'а̄й се*, *п̄с'ӣ*, *п̄с'ѐм*, *п̄с'а̄* вјѐра, *п̄с'алу*к, *пр̄с'ак*, *пр̄с'а̄ци*, *пр̄с'ачење*, *c'а̄јно*, *c'актати*, *п̄с'ача*, *п̄с'ока*, *пр̄с'ачица*, *c'алице* ми небескѐ, *о̄с'е*, *к̄л̄с'е*, *обь'с'али*, *п̄с'ак*³². Изостанак јотовања везан је за збирну именицу класје у новоштокавским говорима области Пиве, Дробњака и Ускока³³, гдје се је осјећа као продуктивни наставак за образовање збирних именица, те је као такво чувало границу слога и никад се у овим говорима не јавља у лику *к̄л̄с'е*³⁴. Паралелна употреба јотоване и нејотоване форме *c'а̄јно*

³² Примјери су преузети из радова: Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45; Милија Станић, *Ускочки говор*, 111-112; Данило Вушовић, *Дијалект источне Херцеговине*, СДЗБ III, Београд 1927, 17; Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 87; Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, 44; Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 85; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 34; Митар Пешикан, СК-Љ, 110; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 134-135; Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ XVIII, Београд 1969, 122; Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, Универзитет Црне Горе, Библиотека филозофско-филолошке науке, Подгорица 2005, 223; Радомир Алексић, *Извештај о испитивању спичанског говора*, ГЗСВС VIII, Београд 1941, 18.

³³ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45; Милија Станић, *Ускочки говор*, 111.

³⁴ Граница слога није била сметња да се *к̄л̄с'е* (исто и *т̄р̄с'е*) уопшти чак у Жумберку – на подручју гдје је утицај сусједних чакаваца, кајкаваца и говорника словеначког језика доста изразит (Милко Поповић, *Жумберачки дијалекат*, Загреб

/ *сјајно*, поред ускочког говора, забиљежена је још у Пљевљима³⁵. Иначе је у Ускоцима, како закључује испитивач овога говора, само у примјерима *с'ўтра*, *на̂с'и̂* и *пр̂дс'а̂к* глас *с'* као резултат процеса новог јотовања редован, док је у другим ријечима необичан.

6.1. Група *сј* (< *сјј*) прелази у *с'*, у степену сличном црногорским, у сусједним говорима источне Херцеговине, Конавлима, србијанском Полимљу, новопазарско-сјеничким говорима и говору села Горобиља³⁶. Горе наведене примјере за ново јотовање у црногорским говорима заправо смо могли преписати из монографија о говору источне Херцеговине или о говорима србијанског Полимља, на примјер – толико су, наиме, подударности простора Црне Горе са овим зонама велике. Даље од Конавала, у Дубровачком приморју, говори уз обалу обично имају дублетно *нас'и* / *насји*, даље од обале је само *нас'и*³⁷, у говору *Цавтата* ново јотовање изостаје³⁸. *Домашаји процеса новог јотовања нешто су краћи у јекавским говорима на западу, на периферији наше језичке територије – у говорима Баније и Кордуна и западnobосанским ијекавским говорима, поред чеших јотованих ликова: с'ало* (свјетлост), *с'ајно*, све се *с'а̂*, *с'ўтра*, *пр̂кос'ўтра*, *прес'авају*, *пр̂дс'а̂к*, жене *пр̂дс'акиње*, *прос'аклук*, *ус'ајати се*, *с'авити*, *с'арнути ватру*, *с'ўтрад̂ан...*, налази се и сразмјерно доста примјера са нејотованом секвенцом: *сјајји*, *сја̂кти*, *сја̂јна*, *пр̂дсја̂к*, *пр̂дсја̂ка̂*, *пр̂дсја̂ци*, *сја̂и се*³⁹. Рефлексе новог јотовања у (и)јекавским говорима на западу биљежили су и други дијалектолози: у *Жумберку* – *с'а̂ти*, *с'ўтра* (Милко Поповић, *Жумберачки дијалекат*, 19-20), дођем *с'ўтра* (Јосип Лисац, *Хрватска дијалектологија*, 111), у *Змијању*: *с'ўтра*, *пр̂кс'ўтра*, *с'утр̂ед̂ан*, *с'а̂јан*, *с'авте*

1938, XXXII + 64, 19-20. Што се тиче црногорских говора нешто више разноврсних јотованих форми, с наслоном на збирну именицу *кл̂асје*, наводи Лука Вујовић у мрковићком говору (стр. 122): *кл̂а̂с'и*, *кл̂а̂с'ик*, *кл̂а̂с'е* – акузатив множине.

³⁵ Милија Станић, *Ускочки говор*, 111; Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 85.

³⁶ Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 63, 92-93; Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 50; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 297-298; Данило Барјактаревећ, *Новопазарско-сјенички говори*, 54; Мирослав Николић, *Говор села Горобиља*, 47, 117.

³⁷ Јосип Лисац, *Хрватска дијалектологија*, 108.

³⁸ Далибор Брозовић, *Цавтат*, Фонолошки описи *сх/хс*, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом, Посебна издања АНУБиХ, књ. XV, Одјељење друштвених наука, књ. 9, Сарајево 1981, 500.

³⁹ Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 73; Милорад Дешић, *Западnobосански ијекавски говори*, 162-163.

га (Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*, Матица српска, Нови Сад 1973, 77-83); у Тешњу и Маглају: *прѣс'ѣк* (Гојко Ружичић, *Један незапажен босански говор*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVI, 247-248).

6.2. Нарочито је, на простору који посматрамо, изразита досљедност реализације новог јотовања у ликовима високог степена употребе у свакодневној комуникацији, какви су: *с'ѣтра*, *прѣкс'ѣтра*..., који се, идући од говора до говора, срећу са разним фонетизмом: *с'ѣтрѣдѣн*, *с'ѣтрадѣн*, *с'ѣтрѣдѣн*, *с'ѣтре*, *прѣкс'ѣтре*, *прѣкос'ѣтра*, *прѣкѣс'ѣтрѣдѣн*, *прѣкс'ѣтра*, *с'ѣтрѣдѣн*, *с'ѣтрадѣн*, *с'ѣтрѣдѣн*. Сажимањем вокалске групе *eo > ѣ*, која је добијена послѣ испадања сугласника *к*, у предлошкој форми, односно префиксу *преко* (*преко > про*), у говори-ма источнохерцеговачког дијалекта настале су веома фреквентне форме *прѣс'ѣтра*⁴⁰ (*преко прѣс'ѣтра*, ко у *прѣс'ѣтрашѣнѣдѣн*, *прѣс'ѣтра* вѣчѣ – Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 73, 87). Утицајем западнохерцеговачкога икавскога говора, или можда и књижевног језика, на западу наше језичке територије понекад се може чути и облик *сѣтра*⁴¹.

6.3 *Изузетно*, глас *с'* може настати и јотовањем секвенце *сј* у сложенацима – на примјер, у говору Црмнице, у правом народном говору, јотовани облици: *с'ѣдѣнѣт*, *с'ѣдѣнијѣ*, *с'ѣдѣнѣ*, *с'ѣдѣнѣмо*, *с'ѣѣ* (сјахао), *с'ѣѣсмо* (стр. 135) су једино могући, док је у већини јекавских говора осјећање границе према простим дјеловима ријечи, па донекле и природна пауза између њих, био основни разлог за несљивен изговор сугласничке групе *сј*: *сјѣшѣт*, *сјѣвѣт*, ѓвца – е *сјѣгѣа* а *кѣза сјѣрна*, *сјѣжно*, *сјѣкати*, *сјѣрити*, *сјѣзити се*⁴². Ипак, у србијанском Полимљу се могу чути и јотована (*с'ѣрено* свѣ дѣље) и нејотована форма (*сјѣрило се*)⁴³. Још је необичније јотовање у примјерима у којима се *с* не осјећа као префикс – облици: *с'ѣдѣнѣкием*, *с'ѣдѣни* су и у Црмници ријетки; док јотовање узима више размјера у областима Вушовићевог дијалекта: *с'ѣдѣнѣм* чое-

⁴⁰ Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 63; Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 85; Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 73, 87; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 298; Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 74; Милорад Дешић, *Западнобосански ѣкавски говори*, 162-163 (овдје се чује и *изѣс'ѣтра*); Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 50.

⁴¹ Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 74; Милорад Дешић, *Западнобосански ѣкавски говори*, 163.

⁴² Митар Пешикан, *СК-Љ*, 110; Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 74; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45; Милија Станић, *Ускочки говор*, 111.

⁴³ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 298.

ком, *с'èднакїм*, а у говору Мрковића, поред обичније форме *с-јèним*, понекад се употрејеби и јотована *с'-їèним*⁴⁴.

б) Глас *з'*

7. Иако је мање лексичких могућности гдје би се очекивало (најчешће *коз'и*) ипак је ситуација са гласом *з'* нешто компликованија. Нема много говора у којима је процес *зј* (< *зјј*) > *з'* изведен до краја, односно говора у којима је јотовани облик и једини (поред нејотованог *козји* у употреби су и алтернативни облици: *кођи*, *кожљи*, *кожи* и сл.). Доследно *з'*: *кòз'ї*, *кòз'ē* млијеко, *кòз'ēга* сїра, *кòз'ā*, *кòз'ї* сїр, *коз'āvина*, констатовано је само у говорима источне Херцеговине (Пецо, 64), Бјелопавлићима (52), Конавлима (34, 55) и СК-Љ говорима (110), а помало необично *коз'ак*, *коз'ачкї*, *коз'аоц* (ручица на ралу) у новопазарско-сјеничким говорима (стр. 54) и *Кòз'ак*, *Кòз'аку* у Мрковићима (122). Упада у очи чињеница да је сасвим различито од говора Конавала – гдје за секвенцу *зје* нема потврда – у сусједном Цавтату нејотовани облик *кòзји* обавезан⁴⁵. Неизмијењено *зј*: *кòзјē* млијеко/млијеко/млијеко/млијекò, *кòзјā* стаза, *кòзји*, *козјāvина*, *Кòзјак*, за *Кòзјаком*, напоредо са много обичнијим *з'*, као резултатом процеса новог јотовања, употребљавају се у говорима србијанског Полимља (297), Пљеваља (83), Паштровића (224), Ускока (111) и Мрковића (122). Штавише, у овим су говорима – и у неким другим – биљежене и другачије форме, док је прости паралелизам *зј / з'* (*кòзји / кòз'ї*, *козјāvина*, *козјетина / коз'āvина*) карактеристика само говора Спича и западнобосанских говора⁴⁶. Много чешће су уз *кòз'ї / кòзји*... и ликови са *ђ*: *кòђї* сїр, *кòђā* вареника, *кòђорогāста*, *кòђетина*, *здрāво*, *бòгами*, *кòђē* млијекò⁴⁷, чак су у дурмиторским говорима готово и једини – ни у говорима Пиве и Дробњака, ни у ускочком говору, није потврђена јотована форма: у Пиви и Дробњаку уопштено је *кођи*, док се

⁴⁴ Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 17; Лука Вујовић, *Мрковићи дијалекат*, 122.

⁴⁵ Далибор Брозовић, *Цавтат*, 500.

⁴⁶ Радомир Алексић, *Извештај о испитивању спичанског говора*, 18; Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, 166.

⁴⁷ Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 83; Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 87-88; Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 224; Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паштровића*, ГЗСВС VI, Београд 1939, 19; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 17. И у говору источне Херцеговине, гдје је јотовање групе *зј* (< *зјј*) извршено доследно, и гдје нема ни лексеме *кођи*, овај лик је ипак сачуван у једном топониму: *Скòђї* грм (Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 64).

у Ускоцима, поред претежнијег *кођи*, чује и *козји*⁴⁸. Има разних тумачења ове појаве: према мишљењу А. Белића *з'* је фрикативни дио гласа *ђ* па је „отуда дошло да се *з'* може лако изговорити и као *ђ*, пошто је експлозивни део (високо *д*) у њему врло слаб”⁴⁹. Фонетску појаву *козји* > *кођи*, а не у *коз'и* види и Данило Вушовић – „глас *ђ* је ту дериват гласа *з*: изгубљен први имплозивни део, а други – фрикативни, добио већу палаталност”⁵⁰, док је, по мишљењу Јована Вуковића, за стварање лика *кођи* пресудну улогу имала аналогија: *кође* месо према *говеђе* месо⁵¹.

7.1. Приближно у истим областима у којима је забиљежено *кођи*, са уопштеним *ђ*, употребљавају се и различите форме глагола *узјахати*: *уђа̄ти*, *уђо̄* (Пљевља, 83); *уђо̄*, *уђаишѐм*, *уђа̄к* – па и аналошко: *ђа̄шати*, *ђа̄ти*, *ђа̄шао*, *ђа̄шање*, и још даље *Ђа̄шо* (према *Ја̄шо*) (Диалект источне Херцеговине, 16-17); прва три Вушовићева примјера наводи и Јован Вуковић за говор Пиве и Дробњака (45-46), а напоредност *зј* / *ђ* Милија Станић у сусједном ускочком говору (85): *уђаишѐм* / *узјаишѐм*, *уђаиши* / *узјаиши*, *уђа̄г* / *узја̄г*, *уђа̄ћу* / *узја̄ћу*, *уђо̄* / *узјо̄*. Иако нема облика *кођи* у говору источне Херцеговине су пронађени облици *уђахати*, *уђаиши* (Пецо, 64); исто тако, поред претежних нејотованих: *узјаишио* кдња, *узјаиш'ти*, *узјаат*, *узја̄ла*, и у говору Баније и Кордуна (64), у селу Обљају, потврђено је *зј* > *ђ*: *уђаишѐ* на тог̄а кдња; док лик *уђа̄иши*, забиљежен у Паштровићима (Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паитровића*, 19), иако је тамо у употреби лексема *кођи*, нашим испитивањима није потврђен. *з + ј* > *ђ* у овом глаголу: *уђа̄шим*, *уђа̄сиво*, *уђа̄шеш*, па и *ђа̄иши*, *ђа̄шили* констатовано је и далеко ван области коју у овом раду испитујемо, у говору Галипољских Срба⁵².

7.1.1. Испитивач ускочког говора Милија Станић сматра да се лексема *уђати* и *кођи* не могу различито објашњавати – то је очигледно иста појава (што многи дијалектолози стварно и не раздвајају). Ипак, Јован Вуковић – за разлику од *кођи*, у чему је видио аналошку појаву – у *уђати* претпоставља фонетски процес: „развијање интергласовног експлозивног елемента између префикса *уз* и основне речи *јати* (*узјати*), при

⁴⁸ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45; Милија Станић, *Ускочки говор*, 85, 111.

⁴⁹ Александар Белић, у рецензији: *Михаило Стевановић, Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ XIV, 168; – нав. према: Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 88 – фус. 113.

⁵⁰ Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 16-17.

⁵¹ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45-46.

⁵² Павле Ивић, *О Говору Галипољских Срба*, СДЗб XII, Београд 1957, 85.

чему је, после метатезе звукова *з* и *д*, формирањем гласа типа *s* (*дз*) и губљења осећања префиксалности, јотовањем гласа *s* добијен глас *ћ*⁵³. Напоредност *коћи*, *ући* са *козји*, *узјати* – као примјетну одлику јекавских говора – најлакше је, каже Станић, објаснити „ако ове друге варијанте сматрамо обновљеним под утицајем аналогije (која има подстицаја: *изјати*, *изједначити*, *мачју*), а ако ликове са *ћ* сматрамо старијима”⁵⁴. У неким су говорима нејотоване секвенце: *узјāt* (*и*) / *узјаиāt* (Говор околине Колашина, 88), *узјāиāt* / *узјāт* (СК-Љ, 110), *узјā[x]āt* (Црмница, 135) једина могућност, док се у неким говорима новоштокавског типа, наредо са ликовима *ућиши* / *узјаши*, спорадично може чути и јотовани: *уз’ати*, *уз’ао* (Пљевља, 83), *уз’ати* (Диалект источне Херцеговине, 16-17), *уз’ахати* (Пецо, 64). Биће у праву Митар Пешикан када у свим овим расправама и тежњи да се до краја расвијетле ови проблеми још увијек види доста тамно питање⁵⁵.

7.2. Паралелна употреба облика са *з’* и *ћ* (*кдз’и*, *кдћи*) била је изгледа основни разлог да се развије секундарна форма са *жћ* у говорима околине Колашина (88): *кджћи* сир, *кджћа* вареника, *кджћи* траг, *Кджћорога* (име овце), *кджћорогāста*, *кджћетина*, *кджћача* (висока трава која расте у неприступачним стијенама), *Кджћа* (заселак у Ровцима); и спорадично *зћ* у говору Мрковића (122): *Кдзћак*. *Кджћи* и *кдћи* (поред *кдз’и*) чује се у околини Колашина чак и у говору истока лица – штавише, чини се да је форма *кджћи* обичнија. Има неких говора – углавном су изван Црне Горе – у којима је у употреби и лик *кджљи* – у горобилском говору (47, 117) као једина могућност, а у говорима србијанског Полимља (297) наредо са *кдзји*, *кдз’и*. Од црногорских говора *кджљи* је – заједно са *кдз’и* и *кдћи* – у Паштровићима забиљежио Радомир Алексић (Извештај о говорима Паштровића, 19). У Црмници се, поред јотованог лика *кдз’и*, употребљава и *кджји* (134), док усамљен случај у говорима Црне Горе представља форма *кджā* у говорима источноцрногорског дијалекта⁵⁶. Иначе је појава гласа *з’* на простору овог дијалекта доста условна и готово искључиво везана за лексему *кдз’и*, и за једно опште правило: ако иза групе *зј* дође неки од палаталних вокала у говорима источноцрногорског дијалекта ће се вршити процес јотовања – *кдз’и*, *кдз’а*, *кдз’е*. Што пријев у женском роду од *коза* гласи *кдз’а* (чешће него *кджā*), значи да се

⁵³ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45-46.

⁵⁴ Милија Станић, *Ускочки говор*, 85.

⁵⁵ Митар Пешикан, *СК-Љ*, 110.

⁵⁶ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 34.

ова промјена аналогично пренијела из мушког и средњег рода⁵⁷. Од приказаног стања разликују се говори на периферији наше језичке територије, говори Баније и Кордуна, у којима се јотовани облик *кѡз'и* никако не употребљава, а напоредо са нејотованим *кѡзји* спорадично се може чути и: *кѡзи* сѣр, а козје млијeko тамо се зове *кѡзлевина* (стр. 74).

7.3. Ипак, и у грађи из говора Баније и Кордуна има потврда за изговор констриктива *з'*: *ѡз'утра* (поред *изајутра*), *з'анати*, *з'акѡ*, куд *з'акѡи*, *з'атло*, *з'ало* (74). Исти гласовни процес *зј > з'* са примјерима блиског семантичког поља: *през'ахује се*, *з'ају* и сл. биљежи се и у говорима источне Херцеговине (64). Нешто је ширих размјера јотовање секвенце *зј* у лексеми *изјутра*, гдје је смањени осјећај за постојање границе међу простим дјеловима (из + јутра) омогућио извршење процеса *зј > з'*. Због тога се јотована форма *ѡз'утра* веома често употребљава у говору Горобила (11, 47, 117), србијанског Полимља (297), западнобосанским говорима (163), говору Црмнице (135) и Паштровићима (224). У црмничком, паштровском и говорима источноцрногорског дијалекта понекад се чује и *из'една*. Ван наведених примјера граница слога у сложеним ријечима била је главни разлог за несливен изговор групе *зј* у примјерима: *изједначити*, *изјадати*, *разјаснит*, *разјапити*, *изјавити*, *изјагњила*, *изјаловит*, *зјапѡ* и сл., док су јотоване форме *из'едначити* карактеристика само „диалекта источне Херцеговине“ (17); а у мањој мјери и црмничког говора (134): *из'аѡали*, *раз'асни*, у којем су иначе нејотоване форме много обичније.

Јекавско јотовање

а) Глас *с'*

8. Што се црногорских говора тиче, у позицијама најновијег јотовања *с* редовно прелази у *с'* у говорима Пиве и Дробњака, Ускока, Вушовићевог дијалекта источне Херцеговине, говору Бјелопавлића, средњокатунско-љешанским говорима, говору Црмнице и говорима источноцрногорског дијалекта⁵⁸. Како је лексичка заступљеност са сугласником *с* испред *је* од кратког јата велика то се – због боље прегледности – грађа коју смо одабрали селектира на: а) примјере са основом на (-)сѣд-

⁵⁷ Исто, 34-35.

⁵⁸ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 32, 45; Милија Станић, *Ускочки говор*, 67, 82; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 11, 17; Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, 26, 44, 55; Митар Пешикан, *СК-Љ*, 106, 110; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 39, 42, 136-137; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 34.

β) примјере са основом на (-)сѣк-; γ) примјере са основом на (-)сѣт-; δ) остали примјери.

α) Примјери са основом на (-)сѣд-: *с'ѣсти, с'ѣо, с'ѣде, с'ѣте, зàс'ела, с'едѣм, с'ѣдница, зàс'еда, прес'еднѣк, пријес'еднѣк, старос'едѣоци, с'ѣдијасмо, с'ѣдāј, пос'ѣђелица, ус'ѣђелица, пос'ѣдок, с'ѣдничѣт, с'едāч-ка, бès'еда, с'едѣчкē, с'ѣдало, зас'ѣли;*

β) Примјери са основом на (-)сѣк-: *с'ѣћи, с'ѣкли, ѡс'екō, пòс'екли, прес'ѣчен, с'ѣкира, ус'ѣкли, с'ѣкāч, с'ѣча, с'ѣкирāција, с'ѣкавица, с'ѣкнѣти, с'ѣчѣво, прòс'ек, обас'ѣћ (у Црмници значи дрвеће), с'ѣцају, ѡс'ека, прòс'екли, зас'ечено;*

γ) Примјери са основом на (-)сѣт-: *с'ѣтио се, ос'ѣтила, пòс'етѣм, с'ѣћāм се, пос'ѣтē, òс'ѣћāј, ос'етљѣво, предос'ѣћāње, пос'ѣћѣјемо, ос'ѣчак;*

δ) Остали примјери: *с'ѣвѣр, с'ѣвѣрнѣ, с'ѣме, ус'ѣв, с'ѣмѣнка, с'ѣра, с'ѣрнāта вѣна, с'ѣрљѣвā вѣна, гѣс'еница, ос'ѣвѣрило, сѣс'еднѣ, с'ѣрна вѣна, с'ѣна, с'ѣнокос, зàс'ѣра, нās'евница, прес'ѣнити (заћи: прес'ѣнѣло сѣнце у Ускоцима) с'ѣркās (т), с'ѣн (хлад), òс'ѣнчѣти, тешкос'ѣнās (т), с'ѣмењāк (сјеменски кромпир из кога је изникла нова биљка), с'ѣрѣница, с'ѣнѣк, òс'ѣвци, зàс'ѣрѣ, пòс'ѣници, òс'ѣн, òс'ѣ (одатле *ос'ѣк* у средњокатунско-љешанским говорима, код Вука *овсик*), прòс'ѣ, ос'ѣнāт, зас'ѣнак.*

8.1. Потпуно се са стањем у овим црногорским говорима слаже простор источне Херцеговине који је описао Асим Пецо, а у којему редовност промјене *сје* (< сјѣ) > *с'* ремети само топоним *Пресјека* (стр. 57), док помало чуди што је најновије јотовање захватило спирант *с* готово досљедно и у говорној зони око Ужичке Пожеге⁵⁹.

8.2. Да овдје поменемо да се у појединим црногорским говорима рефлекс кратког јата *је* (напоредо са *и*) могао развити и у позицијама *ћ + j* – отуда поред са *сијат* у говорима Црмнице, Спича и СК-Љ говорима имамо и: *с'ѣ[j]āт, с'ѣ[j]āше, ус'ѣ[j]ā, прос'ѣ[j]ā, рас'ѣ[j]āн, с'ѣ[j]ū, ус'ѣ[j]āли*⁶⁰. Данило Вушовић је ликове са *је* објашњавао аналогijом *с'ѣ[j]āт* према *с'ѣме*, а Бранко Милетић је сигуран да је некадашње кратко јат у овим позицијама најприје дало *је*, а да су каснији облици са *и* (*сијат, сију...*) постали аналогijом (према *старѣ*) или утицајем сусједних гово-

⁵⁹ Мирослав Николић, *Говор села Горобилѣа*, 35, 117.

⁶⁰ Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 247-248; Радомир Алексић, *Извештај о маинском и спичанском говору у Црногорском приморју*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VII, Београд 1940, 37; Митар Пешикан, *СК-Љ*, 104.

ра⁶¹. Још необичнији ликови констатују се у периферном приморском говору области Мрковића: *c'â°ње* (сијање), *c'âла*, *c'ÿјеш*, *c'ÿје*, *c'ÿјемо*, *c'âч* (сијач), *ÿс'ач*, *ÿс'а°* за које се даје сљедеће објашњење: „нејотовани облици *сÿјасмо* и *усÿјао* чују се од оних који употребљавају и облик са *c'*, па можда облици *c'ÿје* представљају мијешање *сÿје* и *c'ê > c'ÿје*“⁶².

8.3. Нестабелизовану ситуацију у црногорским говорима (и то само новоштокавским) показују и позиције јата испред гласа *ћ* – заправо, у говору Пиве и Дробњака (17), ускочком говору (68), језерско-шаранској области⁶³, говору Пљеваља (85), дијалекту источне Херцеговине (9) присутна је икавско/јекавска двострукост: *сÿћети* / *c'êћети*, *сÿћење* / *c'êћење*, *посÿћети* / *пос'êћети*, *сÿћасмо* / *c'êћасмо*, *сÿћела* / *c'êћела*, *усÿћелица* / *ус'êћелица* и сл. Дублетне форме, и то чешће у јотованој форми, чују се и у неким сродним говорима црногорског залеђа: околини Прибоја, србијанском Полимљу и говорима источне Херцеговине⁶⁴. Црногорски говори старијег типа опиру се продору икавизама у позиције испред гласа *ћ*⁶⁵. *Оригиналан лик развио је говор Мрковића (126): c'ÿћет, c'ÿћео, c'ÿћеоше* су у напоредној употреби са „регуларнима“: *c'êћет... c'êћеоше...*

8.4. Скоро у истим говорима сјеверозападне Црне Горе успостављен је привидан икавско/јекавски однос употребом дублета: *сирòмаг* / *c'ерòмаг*, *сÿромāшан* / *c'ëромāшан*, *сирòмаштина* / *c'ерòмаштина*, *сирòма* / *c'ерòма*, *сирòче* / *c'ерòче*, *сирòта* / *c'ерòта*, *сирòтиња* / *c'ерòтиња* и сл.⁶⁶ Секвенца *ир* мијења се у *c'ер* у говорима источне Херцеговине (Пецо, 60, 63); говору Конавала – *c'еромāшак*; а Асим Пецо *c'ерòмашиñ*

⁶¹ Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 9; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 248.

⁶² Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 116, 124.

⁶³ Бранислав Остојић, *О црногорском књижевнोजезичком изразу III, Рефлекси гласа јата у језерско-шаранском говору*, Библиотека филозофско-филолошка, Универзитет Црне Горе, Подгорица 2003, 264.

⁶⁴ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, СДЗБ XXVI, Београд 1980, 296; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 246-247; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 59.

⁶⁵ Овај проблем подробније је објашњен у: Миодраг Јовановић, *Икавска замијена јата у говорима Црне Горе*, Српски језик X/1-2, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Београд, Студије српске и словенске, серија I, год. X, Београд 2005, 333-351.

⁶⁶ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 35; Милија Станић, *Ускочки говор*, 75; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 11.

8.5. На извјесна ограничења у јотовању наишли смо у говорима Црногорског приморја, а појаву смо темељније пратили најприје испитивањем паштровског говора. Иако је укупно гледано у овом говору неупоредиво више потврда за $c'e < cje$ ипак су квантитативном анализом примјера са јотованим и нејотованим фонетизмом препознате одређене тенденције: код основа на сѣд- обичније су јотоване форме – *прѣс'ѣд-нѣик*, *с'ѣди*, *зѣс'ѣда*, *с'ѣ(д)нуо*... чешће него *сјѣднѣик*, *запосјѣли*; код основа на сѣт- нејотоване – *сјѣћѣн*, *посјѣтѣи*, *осјѣћѣње*, *сјѣћање*... чешће него *ос'ѣћѣн*, *пос'ѣћѣјемо*, *пос'ѣта* и сл.; док се код сѣк- основа може говорити о равноправној употреби и једних и других – *јус'ѣке* / *пресјѣкли*, *с'ѣча* / *о(д)сјѣкѣ*, *с'ѣкѣрица* / *посјѣкли*...⁷². Доиста, и у другом приморском говору Мрковића његов испитивач је често биљежио нејотоване форме: *сјѣмен*, *сјѣдник*, *сјѣди*, *сјѣдио*, за које је мислио да су прави доказ да јотовање у мрковићком говору није дефинитивно извршено, да ови примјери несумњиво показују гласовно стање прије јотовања⁷³. Да би се потпуније сагледале прилике на Црногорском приморју потребно је боље познавање говора зетско-јужносанџачког типа (говори Спича, Маина и Грбља), а ни црногорски приморски говори херцеговачког типа (од Пераста до границе са Хрватском) нијесу досад на прави начин описани – на примјер, Јосип Лисац је у Хрватској дијалектологији – стр. 122, записао да је „у Перасту *сјеме*, а не *с'еме* као другдје у Боки“⁴. Ако се према ситуацији у говору Конавала може нешто назрети онда вјерујемо да се на Црногорском приморју – у вези са процесима јекавског јотовања уопште, а у вези са секвенцом *сје* посебно – може пронаћи доста интересантне грађе. Мада су у Конавлима примјери са *сје > с'е* знатно бројнији, и могло би се рећи да су јотовани облици основна особина конавоског говора, износи се и одређени број ријечи са неизмијењеном секвенцом: *сјѣћѣм се*, *пѣсјету*, *ѣсјѣтила*, *сјѣвѣрнѣ*, *ѣсјѣкле*, *сјѣсједи*, *Сјѣниште*, *сјѣме*, *сјѣди се*, *сјѣли*...⁷⁴ Међутим, идући даље простором Дубровачког приморја (у првом реду се мисли на сусједне говоре самог града Дубровника и Цавтата) јотоване форме потпуно уступају мјесто нејото-

⁷² Миодраг Јовановић, *Рефлекси процеса јотовања сугласника у говору Паштровића*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ Београд – Нови Сад, 2001, књ. 31/1, Београд 2003, 167-179.

⁷³ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 126-127.

⁷⁴ Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 34.

ванима – наиме, у тим се говорима најновије јотовање у вези са кратким јатом врши по правилу само код *л* и *н*, чак и ту има изузетака⁷⁵.

8.5.1. Од других црногорских говора нека колебања у вези са секвенцом *сје* (← *сѣѣ*) присутна су у говорима околине Колашина, Пљеваља и Бијелог Поља. У околини Колашина, поред многих досад наведених примјера, за типичан изговор гласа *с'* дају се и неколика веома интересантна, чини се посебно у овој говорној зони фреквентна примјера: *с'енуáрит*, *С'èрогоште* (топоним у Ровачком Требаљеву), *с'èрпача*, *с'èрпати*, *с'èрпич* зовемо. Ипак, од врло поузданих информатора на овом подручју потврђена је и нејотована форма: *сјèница*, *сјèничкà* *рàса* (напоредо са екавском: *сèница*, *Сèница*, *сèничкà* *рàса*). Истраживач говора ове области Мато Пижурица вјерује да су књижевне форме резултат новијих утицаја⁷⁶. Јотовање спиранта *с* испред *је* од кратког јата није обавезно ни у говору Пљеваља. Драго Ћупић наводи примјер *зàсједу* да пìјӯ кàхву, при чему сматра да се нејотовани облици чешће срећу у говору муслиманског становништва, али се на њих наиђе и код православног, исто као што се често наилази на јотовање гласа *с* и у муслиманским срединама⁷⁷. Значај вјерске припадности још се више истиче у говору Бијелог Поља за који се износи радикалан став: „глас *с'* се не чује у говору муслиманског становништва”⁷⁸.

8.6. Чињеница је да смо све типичне примјере, који су наведени за јотовање секвенце *сје* < *сѣ* у црногорским говорима, могли преписати из сусједних говора србијанског Полимља – на томе испитивач ове зоне Мирослав Николић и темељи своју тезу о аутохтоности полимскога јекавизма, односно секундарности спорадичних екавизама. Бројност и фреквенција примјера са гласом *с'* јесу главни доказ о припадности говора западнога Санцака југоисточној грани јекавских говора⁷⁹. Врло су необични примјери са *сје* – и забиљежени су углавном од писмених особа (стр. 299): *сјèдиwáше*, *сјèдница*, *сјèла*, *сјèме*, *сјèмена*, *сјèдничкè*, *Сјèништа*, *старòсједнìк*, у *пòсјету*. Оваквим стањем говори србијанског Полимља показују висок степен подударности са јотовањем секвенце *сје* у сјевернијим подринским јекавским говорима у којима су нејотова-

⁷⁵ Далибор Брозовић, *Цавтат*, 500; Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, 138.

⁷⁶ Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 67, 69, 87, 96.

⁷⁷ Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 83, 85.

⁷⁸ Момир Секулић, *Неке особености говора Бијелог Поља*, часопис Токови, Иванград 1971, 166.

⁷⁹ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 300.

не форме такође врло ријетке⁸⁰. И Радосав Ђуровић у говорима околине Прибоја има 14 примјера у којима није дошло до промјене фрикатива *c* у *c'* у вези са *j* од кратког јата⁸¹. Идући даље ка истоку, у новопазарско-сјеничким говорима, умјесто паралелизма јотована / нејотована форма на сцени је дублетизам екавска / јекавска нејотована форма: *с'ѿвѿр*, *осевѿрит*, *осѿћаш* ли, *с'ѿтан*, *сек'ѿра*, *посѿчен*, *посек'ѿтина* // *С'ени'ѿца*, *С'ени'ѿч'анка*, *с'ед'ѿјо*, *с'ѿдница*, *з'ас'еда*, *ис'ѿкоше*, *прѿс'ѿдник*, *с'ек'ѿдра*, *с'ѿме...*⁸² што с обзиром на карактер говора, у којем се преплићу екавске и полујекавске замјене јата, не треба да чуди. Међутим, како показују горњи примјери, уколико је рефлекс краткога јата *је* јотовани лик је у новопазарско-сјеничким говорима обавезан.

8.7. У јекавским говорима на западу, како налазимо у грађи из говора Баније и Кордуна, домашај најновијег јотовања у секвенци *сј* неупоредиво је краћи него у источној Херцеговини и Црној Гори: поред примјера са гласом *c' < с'ђ* прилично је висока и фреквенција облика с нејотованим фонетизмом⁸³ – у појединим мјестима и није лако одредити који је фонетизам обичнији. Промјена *с'ђ > с'е* је факултативног карактера и у сусједним западnobосанским ијекавским говорима – један облик може да се јави и са *сје* и са *с'е* у истом мјесту, чак и у говору исте личности⁸⁴. У поређењу са говорима Баније и Кордуна, ипак је у области Босанске крајине, у избору између ликова *с'ѿћ*, *с'ѿме*, *ѿс'ећ'ам* / *сјѿдѿш*, *сјѿк'а*, *ѿсјѿћ'ам* опредјељење за јотовани чешће. На овим су просторима, или у њиховој близини, глас *с'*, као резултат јекавског јотовања, биљежили и други дијалектолози: *с'ѿтва* – у Ливањском пољу (Ђенана Чустовић, *Етнолошка и фолклористичка испитивања у Ливањском пољу*, ГЗМ, н. с., Народни говор, стр. 110, 115); *с'ѿвѿр*, *ѿс'ети* (али и *сјѿди*, *сјѿћ'ам се*) код јекаваца у западној Херцеговини (Асим Пецо, *Јекавске оазе у западној Херцеговини*, 288-290); *п'ѿс'ећ* – у Тешњу и Маглају (Гојко Ружичић, *Један незапажен босански говор*, 247-248); *с'ѿме*, *с'ѿћи* (Милко Поповић, *Жумберачки дијалекат*, 20); итд.

⁸⁰ Нејотовани ликови не могу се поредити са онима у којима је извршено јотовање ни у: Милосав Тешић, *Говор Љештанског*, СДЗб ХХИ (1977), 207; Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрињу*, СДЗб ХХИВ (1978), 61; Петар Ђукановић, *Говор села Горње Цапарде (код Зворника)*, СДЗб ХХИХ (1983); – нав. према: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 299.

⁸¹ Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, 304.

⁸² Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, 20-21, 54.

⁸³ Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 76-77.

⁸⁴ Милорад Дешић, *Западnobосански ијекавски говори*, 159-161.

8.8. И секвенца *свј* (< свђ) је у јекавским говорима на западу стабилнија: у Банији и Кордуну и западнобосанским ијекавским говорима паралелно са *свј* > *сј* > *с'*: *с'едок*, *с'едо̀чти*, *с'етовā*, *с'етовāти*... употребљава се и нејотована: *сјетовāла*, *сјетовāти*, *сјетује*, *сједок*; а није необично ни да секвенца *свје* остане неизмијењена: *посвједо̀чити*, *свједок*, *свједо̀кā*⁸⁵. Међу црногорским говорима извјесна одступања од досљедно спроведеног процеса најновијег јотовања налазе само испитивачи пљеваљског и мрковићког говора, при чему се за пљеваљски говор констатује да су нејотоване варијанте – *сједочанство*... – посебно везане за муслиманско становништво⁸⁶. У другим црногорским говорима, али и у говорима сјеверно и источно од територије Црне Горе, јотовање у групи *свје*, послије губљења усненог сонанта *в* досљедно је спроведено⁸⁷. У сусједству конавског говора, у Цавтату, секвенца *свје* (*свјé*: *док*) прилично је стабилна⁸⁸.

б) Глас *з'*

9. Секвенца *зђ* понаша се слично секвенци *сђ* – процесом јекавског јотовања (< *зје*) добијен је констриктив *з'* чија је употреба сведена углавном на глагол *из'ес* / *из'ес*: *из'ести*, *из'ела*, *из'едē*, *из'еди*, *из'едено*, *из'еден*... (стапање *зј* > *з'* условило је „губљење границе слога и осећање сложености речи“⁸⁹) и на малобројне примјере изведених ријечи од *из'ес*: *из'елица* / *из'елица*, *из'еша* и сл. У говору Баније и Кордуна могућност његовог изговора још је више смањена – наиме, мјесто *изђести* тамо се обично употребљава *по (ј)ести*⁹⁰. У сусједним западнобосанским ијекавским говорима, готово једнако као и за секвенцу *сје*, у напоредној употреби су јотовани: *из'еде*, *из'едоше*... и облици са неиз-

⁸⁵ Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 77; Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, 130, 159-161.

⁸⁶ Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 85; Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат – сједџк / сједџче*, 126.

⁸⁷ Како у црногорским говорима: Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 29, 45; Милија Станић, *Ускочки говор*, 82; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 17; Мато Пижурца, *Говор околине Колашина*, 68; Драго Ђупић, *Говор Бјелопавлића*, 30,44; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 34; Митар Пешикан, *СК-Љ*, 106, 110; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 134; Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 229; тако и у говорима изван Црне Горе: Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 34, 56; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 63; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 299; Мирослав Николић, *Говор села Горобиља*, 48.

⁸⁸ Далибор Брозовић, *Цавтат*, 502.

⁸⁹ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45.

⁹⁰ Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, 76.

вршеним јотовањем: *изједе, изједоше, изјела, изјели, изјести*⁹¹, а у *новопазарско-сјеничким напореда са јотованим употребљавају се и екавски: изџелица, изџеден, изџедоше* не...⁹². У другим говорима подручја које испитујемо – и црногорским и говорима изван територије Црне Горе – констриктив з' скоро је редовно у резултату процеса јекавског јотовања⁹³. Од црногорских говора нејотоване форме, као необичнија варијанта од јотоване, потврђене су само у Црмници: *изјџеде, изјџеде-ге, изјџеду, изјџеди!* (126, 135-137), а изван Црне Горе, осим досад поменутих говора, изнимно *изјес* забиљежено је у србијанском Полимљу (297). Дублети: *из'елица, из'ес / изјелица* израженије су, према грађи Асима Пеца, карактеристике неких јекавских оаза у западној Херцеговини⁹⁴.

9.1. Како смо видјели, у говорима Црне Горе, група *зје* < зџ, у лексички ограниченом броју случајева у којима се јавља, није могла остати нејотована (осим понекад у Црмници). Пажњу међутим привлаче поједини говори гдје су додире спиранта з са сонантом *ј* < џ могли дати и другачије резултате. На примјер, на мјесту секвенце *зје* у паштровском говору – потврђено од два испитивача – налазимо *ђе: иђџела, иђџес, иђџели, иђџеде*⁹⁵; *и у неким другим говорима у којима се за ликове са ђ дају различита објашњења*⁹⁶; у *новопазарско-сјеничким говорима* спорадично се чује и лик *из'ђџес* (стр. 54).

9.2. Једноличну грађу којом се потврђује постојање гласа з' чине разноврснијом примјери из говора Конавала: *мрз'ела, мрз'ели* (50), а ми ћемо је још више проширити увидом у судбину лексеме *зеница* у црно-

⁹¹ Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, 161.

⁹² Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, 20-21, 54.

⁹³ Милија Станић, *Ускочки говор*, 67, 82; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 45; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 17; Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 87-88; Драго Ђупић, *Говор Бјелопавлића*, 26; Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 83, 85; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 35; Митар Пешикан, *СК-Љ*, 106, 110; Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 230; Радомир Алексић, *Извештај о испитивању спичанског говора*, 18; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 297; Мирослав Николић, *Говор села Горобиља*, 11, 35, 47; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 64, 92; Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 50.

⁹⁴ Асим Пецо, *Јекавске оазе у западној Херцеговини*, 288-290.

⁹⁵ Миодраг Јовановић, *Рефлекси процеса јотовања сугласника у говору Паштровића*, 175; Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паштровића*, 19.

⁹⁶ Лик *иђџес* је, као и *кођи, уђати*, ширег ареала. О њима су аналитичније писали: Милија Станић, *Порекло гласа ђ у речима уђати, кођи и сл.*, ЈФ XXX/1-2, 605-609; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 17.

горским говорима: овај стални и типични екавизам, чија је распрострањеност много шира од простора Црне Горе, једино је познат у лику са $e < \text{ћ}$. Јекавску паралелу $z' \text{ѐница}$ потврдио је само истраживач говора околне Колашина Мато Пижурица (70), а то је лексема са којом се у црногорским говорима напоредо употребљава, искључиво у јекавском лику, њен синоним $z \text{јена}$ (немамо потврда за $z' \text{ена}$).

10. Пратећи образовање гласова c' и z' од група cj и zj – по новом и најновијем јотовању – на пространом појасу јекавских говора, које смо нашим истраживањима захватили (од говора Баније и Кордуна, те говора Босанске крајине, на западу наше језичке територије, до говора села Горобилића код Ужичке Пожеге, у централном дијелу западне Србије) наишли смо на бројне подударности које су много примјетније него разлике. Док је у западним периферним говорима проблем јотовања нешто сложенији него у другим ијекавским зонама – иако је систем спираната и ових говора проширен гласовима c' и z' ипак је исто тако висока и фреквенција облика са нејотованим фонетизмом – дотле је у говору Горобилића на нашем ијекавском југоистоку ново и најновије јотовање захватило спиранте c и z готово досљедно. Но, многе специфичности нијесу само одлика периферних говора: указали смо на примјер и на то да су групе cje и zje (посебно cje) у приморским говорима много стабилније него што би се, према стању у говорима окружења, очекивало. С друге стране, у говорима Дубровника и Цавтата, за разлику од сусједног конавоског говора, јотовање спираната c и z потпуно је непознато. Други црногорски говори, заједно са говорима источне Херцеговине, па готово у истом степену и са говорима србијанског Полимља, дио су појаса у којему су јотовања најизразитије заступљена. У новопазарско-сјеничким говорима све чешће јављање екавског рефлекса јата умногоме је прерадило његову основну ијекавску структуру па се може рећи да се ту употреба гласова c' и z' већ може сматрати мјестимичном појавом.

Хипокористичка образовања

11. Широке могућности за настајање гласова c' и z' , на мјесту c и z , налазе се у стилски обиљеженом изразу, у ријечима са наглашеном експресијом (надимци, деминутиви, тепање и обраћање дјечи, разни узвици и сл.). А посебно је као формант за творбу хипокористика, у властитим именима од миља, продуктиван глас c' : $B\text{ѓ}c'a$ (хип. од Богдан), $M\text{и}c'a$ (од Митра, Милосава, Милица), $B\text{у}c'o$, $C'ула$, $L\text{у}c'o$, $M\text{а}c'а$, $M\text{и}c'ула$, $G\text{а}c'o$, $G\text{а}c'ов$, $P\text{ѐ}c'ѓ$, $C'ѓб'ѓ$, $J\text{а}c'o$, $H\text{ѓ}c'o$, $H\text{ѓ}c'ан$ (од Новица, Новак), $M\text{р}c'o$, $M\text{р}c'ко$, $P\text{ѐ}c'ика$ (Петар), $D\text{а}c'o$, $D\text{а}c'ан$, $C'ума$, $C'оле$,

С'áко, Дíс'а, Дáс'а, Лáс'о (Лабуд), *Мóс'о, Кóс'о, Бýс'ка, Вéс'о* (Велимир), *Рáс'о* (Раде, Радоје), *Јýс'а* (Јулка), *Мíс'ко, Гòс'ко, Пèс'а* (од Периша), *Мýс'о, Вýс'а* (према Вукосава, Вука), *С'áта, С'áрд, Гòс'а, С'áгд*. Неки од наведених надимака скоро се у појединим говорима и престао осјећати хипокористиком: околина готово да и не за друго име ових особа – у пиперском селу Баћи, на примјер, чланове једне породице звали смо *С'йбин, З'èна, С'áле* и Милèна. Но, степен употребе гласа *с'* у црногорским, и уопште јекавским говорима, много се разликује: у ускочком говору, одакле смо и навели највећи број горњих примјера, употреба овога гласа је неограничена и готово да нема властитог имена, мушког или женског, од кога се не би могао направити хипокористик са гласом *с'* у себи⁹⁷. Мање учесталости него у ускочком говору, али још увијек чест формант у творби хипокористика, јесте спирант *с'* у: Пиви и Дробњаку (47), источној Херцеговини (Вушовић, 17; Пецо, 93), Пљевљима (83), околини Колашина (87), Бијелом Пољу (166), србијанском Полињу (300), новопазарско-сјеничким говорима (54), говору Бјелопавлића (45), говорима источноцрногорског дијалекта (34) и средњокатунскољешанским говорима (110).

11.1. За творбу хипокористика у овим говорима мање је продуктиван глас *з'*: *З'áле, З'áс'ко, З'áла, З'áла* (Ускочки говор, 82), *З'èлã – З'èлина* (Дијалект источне Херцеговине, 17), *З'ýла* (Колашин, 87), *З'èлã* (Источноцрногорски дијалекат, 34).

Михаило Стевановић је и у овим позицијама констриктиве *с'* и *з'* објашњавао јотовањем⁹⁸, док Милија Станић сматра да примјери са *с'* и *з'* у хипокористичким образовањима нијесу или не морају бити резултат јотовања – „кад се једном, на овај или онај начин, оформио као формант, сугласник *с'* је после могао дејствовати и ширити се потпуно самостално без икакве везе са јотовањем”⁹⁹. У сваком случају овдје су у питању надимци који припадају домаћем интимном говору, настали при тепању у дјетињству, при чему се изговором гласова *с'* и *з'* добија мекоћа која одговара њежности говора.

11.2. Помоћу гласа *с'* могу се градити и хипокористици посебне семантичке вриједности – у ријечима и изразима који означавају посебну љутњу, гњев или иронију, гдје је *с'* пејоративног карактера: *Нèће Нóс'а, је ли?*; *Дрáс'кун је то*¹⁰⁰.

⁹⁷ Милија Станић, *Ускочки говор*, 83.

⁹⁸ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 34.

⁹⁹ Милија Станић, *Ускочки говор*, 84.

¹⁰⁰ Драго Ђупић, *Говор Бјелопавлића*, 45.

11.3. Оваквом опису црногорских говора не одговарају прилике у приморском појасу: у Мрковићима, Спичу и Паштровићима (а слично је и у паштровском залеђу Црмници) за стварање ријечи од мила, за тапање дјечи и сл. употреба спираната *с'* и *з'* није дио језичког осјећања њихових типичних представника. Штавише, иста тенденција примијењена је и у сусједним говорима Хрватског приморја: за конавоски говор истиче се да је „једина разлика у употреби ових гласова у источнохерцеговачким и црногорским говорима [осим црногорских приморских – прим. М. Ј.] и у говору Конавала у томе што се у Конавлима не јављају ови гласови као варијанте других гласова у хипокористцима”¹⁰¹. Вјерујемо да је извјесна резерва коју је оставио испитивач говора Конавала – „можда се и јављају у минималном броју, јер испитивачу који није мјештанин, и поред тога што дуго спонтано разговара са људима, хипокористци могу промаћи”¹⁰² – увидом у укупну ситуацију у приморским говорима (црногорским и хрватским) готово отклоњена. И у западним јекавским говорима врло ријетко се јавља *с'* у хипокористичким именима и у неким деминутивима: *Дас'а*, *Др'ас'а*, *Јес'а*, *Мис'ан*, *в'оис'нї*, *о'ис'н'а̄т*¹⁰³, а слична је ситуација, према грађи из села Горобиља, и у јекавским говорима на сјевероистоку.

11.4. *С друге стране, у неким говорима у унутрашњости – посебно у говору Ускока, али и у говорима околине Колашина, Пиве и Дробњака – могућност изговора ових гласова, у контексту с наглашеном експресијом у чијој основи је опонашање дјечјег говора, проширена је с властитих имена и на апелативне именице, а понекад се јављају и у придјевима, глаголима и другим ријечима.*

с': *т'ас'о* (тата, син), *б'ес'о* (бетл), *с'ас'о* (санс), *с'ика* (добра млијечна крава, овца, мајка), *с'иле*, *с'ико*, *т'ус'а* (дјевојка), *д'ус'а* (душа), *у'с'ко*, *у'с'о* (ујак), *в'ус'ко*, *в'ус'о* (вук у знак страхопоштовања), *с'ик*, *с'ине* (син), *в'ос'о*, *в'д'л'ас'* (во); *ма'ес'ан*, *ма'с'ӣ*, *та'на'с'ан*, *б'јел'ус'ан*; *на'с'а*; *та'с'у'на'ти*, *п'ос'о̄* (Ускоци, 82); *с'е'ка*, *с'е'ко* (мјесто *с'е'ка*, *с'е'ко*), *јес'и* ли тї м'ој, тї *с'и* моје зл'ато (Пива и Дробњак, 47); *с'арен'ӣ*, *ма'с'а* (мајка), *ма'с'ка*, *с'ун'це*, *ма'с'н'ӣ*, *ма'ес'н'ӣ*, *гла'с'а* (глава), *ру'с'а* (ручица) (Колашин, 87);

з': *ма'з'у'нак*, *ма'з'у'нац*, *ма'з'у'нче*, *би'з'о*, *би'ж'ӣн*, *ма'ж'у'нка* (Ускоци, 82); *ма'з'а* ма'ла, *ру'з'а* мо'ја, *з'у'тара*, *му'з'и-му'з'и* (Колашин, 87). У говору Ускока *ма'з'у'нити*, *ума'з'у'нити се* значи *угојити се*, *удебљати се*.

¹⁰¹ Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 51.

¹⁰² Исто, 51.

¹⁰³ Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, 163.

У тепању малој дјечи з' се понекад изговори и у западнобосанским ијекавским говорима (стр. 163): *бѣз'и*, *ѣто маџѣ*.

11.5. На крају, глас *с'* (ријетко *з'*) употријеби се и у разним, често веома необичним узвицима за вабљење и тјерање домаћих животиња, чији лик варира од говора до говора: *с'а* – узвик за тјерање оваца или волова, *с'-с'* – узвик за тјерање кокошака (србијанско Полимље, 300); *з'ус'*, *ис'*, *с'ок*, *пос'*, *аес'*, *ћаес'*, *с'икец*, *мис'*, *вдлес'*, *гдлес'*, *јѣлес'* (Ускоци, 83); *с'ок-с'ок* *малѡ*, *с'ѡли-с'ѡли* (вабљење говеди), *пос'-пос'* (вабљење теладди), *т'ус'-т'ус'* (вабљење свиња); *кдс'-кдс'* (вабљење коза) – Колашин, 87; *с'ѡли-с'ика* (позив говечету), *м'ус'е-м'ус'е* (позив магарету), *к'ис'-к'ис'* (позивање или тјерање свиња), *з'ус'-з'ус'* (позив свињи) – Бјелопавлићи, 45; *ус'е* (при гоњењу свиња) – Западнобосански ијекавски говори, 163.

Ријетко је у овој употреби *з'*: *кдз'-кдз'* (узвик за вабљење јаради) – СК-Љ, 110.

Асимилације сугласника (*с, з + њ, ђ > с', з'*)

12. Типичан изговор гласова *с'* и *з'* у већини говора остварује се и асимилацијом сугласника *с* и *з* (обично на крају префикса) са сљедећим палаталним сугласницима *ћ* и *ђ*¹⁰⁴.

с': *ис'ћера*, *ис'ћераше*, *с'ћеднѡ*, *с'ћѣла*, *с'ћѣр*, *с'-ћѡравѡм*, нѡ *с'-ћаћѡм*, *рас'ћосѡла*, *ис'ћѣтат*, *ус'ћаскат*, *ис'ћерѣпат*, *с'ћућурит*, *уис'ћулио*, *ис'ћузијо* кѡ прѡклетѡ, *с'ћумилѣ* се под они чѣчѡр, *с'ћѣмерит*, *ис'ћошка*, *ис'ћуна*, *ис'ћѡрѣт*;

з': *з'ћѣвојкѡм*, *з'ћѣцѡм*, *брез'ћѣвојкѣ*, *из'ћѣтињства*, *из'ћѣљѡ*, *из'ћуикат*, *из'ћѣвера*, *з'ћѣјат*, *из'Буринићѡ*, *убаз'ћѣт*, *из'ћутурѡмио*, *из'ћѣљај*, *из'ћенѡт*, *из'ћавољикѡт*.

12.1. У појединим говорима *с'* и *з'* се могу изговорити као позиционе варијанте и испред сугласника *љ* и *њ*: *с'љубиле се*, *с'љѣј*, *с'љијчѡј тѡ*, *Сњѣжница* // *из'љушитити*, *из'љубили*, *из'љубит*, *из'његоват*¹⁰⁵.

12.2. *Интересантно, зона црногорских новоштокавских говора остала је ван домаѡја вришења асимилације у правцу стварања гласова с' и*

¹⁰⁴ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 299-300; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 93, 95; Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, 54; Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 83; Маго Пижурѡца, *Говор околине Колашина*, 87, 89; Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, 44-45; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 35; Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 51, 59; Драгољуб Петровић, *О говору Броћанца*, ГФФНС X (1967), 234.

¹⁰⁵ Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 17; Маго Пижурѡца, *Говор околине Колашина*, 99; Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 93.

з' – у предјелима Ускока, Пиве и Дробњака у поменутиим позицијама долази само до умекшавања гласова *ш* и *ж*: *иш'ћерати*, *иж'ћелати*¹⁰⁶; и Данило Вушовић, за сусједне говоре који припадају “диалекту источне Херцеговине”, сматра да се у случајевима асимилација у групама *сћ* и *зћ* јаче осјећа фрикативни елеменат – “тако да бисмо ту имали прелазне звукове *с'/ш* односно *з'/ж*: *и^сћерати*, *и^сћедити*, *и^сћетати*, *и^сћепати* // *и^зћелати*, *и^зћеводати*, *и^зћетелинѐ*, *и^зћикати*”¹⁰⁷; а слично меко *ж* спорадично је, у говорима истога типа, биљежио и Асим Пецо: *и^жћелѝ*¹⁰⁸.

12.3. Колебање између *ш'*, *ж'/с'*, *з'* показују лексеме лишће, *грожђе* и *звожђе* у говору Цавтата: *ли: ш'ће / лис': ће*, *грѝж'ће / гѝз'ће* – “гвѝжће”¹⁰⁹; у Конавлима је само *грѝж'ће / гѝз'ће* (стр. 51); чак и у говору Бјелопавлића, ако је са кратким силазним акцентом, ријеч *грожђе* испред *ћ* има *з'*: *грѝз'ће* (стр. 45).

12.4. У неким говорима фрикативни елеменат може и потпуно превладати, па се, наредо са *сћ > с'ћ*, *зћ > з'ћ*, у говорима околине Колашина, Бјелопавлића и источноцрногорског дијалекта (нарочито у Братоножићима и Ријечи Пиперској гдје ова појава није индивидуална већ општа црта) одвијају и процеси *сћ > шћ* и *зћ > жћ*: *раићерала*, *ишћумилѝ се*, *ишћевио*, *ш Ђиѝром*, *Шћѝпан*, *раићѝрат*, *раићѝрни тѝ*, *ишћетала* е, *раићеретали се* // *раѝжћенѝ*, *раѝжћѝсила*, *и^жћелѝ*, *и^жћикѝ*, *ж Бѝрћева днѝ*, *и^ж Ђѝка*, *и^ж ћевѝјку*, *и^ж ћавола*, *и^жћѝну* и^глу¹¹⁰. У паштровском говору, а слична је ситуација и са другим црногорским приморским говорима (па и са говором Црмнице), као резултат једначења сугласника *с* и *з* и палаталних *ћ* и *ћ* увијек су групе *шћ* и *жћ* – никада *с'ћ*, *з'ћ*¹¹¹. Чак се испред *ћ* глас *с'* ријетко чује и у СК-Љ говорима: *и^с'ћѝра* (110). Према грађи коју имамо из јекавских говора на крајњем западу и говора на југоистоку наше језичке територије изгледа нам да се гласови *с'* и *з'* у овим позицијама изговарају само спорадично.

¹⁰⁶ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 46-47; Милија Станић, *Ускочки говор*, 84.

¹⁰⁷ Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 17.

¹⁰⁸ Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 93.

¹⁰⁹ Далибор Брозовић, *Цавтат*, 501. Овим проблемом Далибор Брозовић се бавио и у једном другом раду – *Дентали испред африката, губе ли се или изговарају*, *Језик*, Загреб XX, 5, стр. 137: „сами гласови *с'* и *з'* јављају се само испред *ћ* и *ћ* – нису дакле фонеме него позиционе варијанте фонема *ш* и *ж*: тј. *лиш'ће*, *грож'ће*”.

¹¹⁰ Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 87, 89; Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, 45; Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, 35.

¹¹¹ Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 237.

12.5. Ријетки су црногорски говори у којима сугласничке групе са спирантима *s* и *z* првом дијелу, а палаталним *š* и *ž* у другом, понекад могу остати и неизмијењене: *šèrǎ* иг, *z Ђурђева* днѐ, *без ђевојке*¹¹².

13. Уклањање неравномјерности у систему између африката и одговарајућих констриктива вјероватно је један од главних разлога за стварање струјних палатала *s'* и *z'* у јекавским говорима – у познатим позицијама: ново и јекавско јотовање, хипокористичка образовања и асимилације сугласника. Ареа коју захватају, а коју смо нашим радом покушали бар у основним правцима представити, искључује сваку помисао да су гласови *s'* и *z'* црногоризми. Штавише, њихово постојање у гласовном систему јесте јака веза не само између међусобно различитих говорних зона сјеверозападне и југоисточне Црне Горе, него веза између јекавских говора уопште – и са онима на западу, и са онима источно од граница Црне Горе, у приближној мјери. То што домаћаји одређених појава нијесу свуда исти, што су нека значајна ограничења у одређеном степену створила разлике и међу самим црногорским говорима, не може промијенити основне закључке: начином настанка и степеном употребе палатала *s'* и *z'* простор Црне Горе дијели судбину других ијекавских говора.

Miodrag JOVANOVIĆ

THE DIRECTIONS OF SPREADING SOME LINGUAL ISSUES IN MONTENEGRO

Summary

Researching the formation pattern of *s'* and *z'* sounds in the given iekavian speaking regions, we have noted that similarities are more evident than differences (certain phenomena are not equally pronounced in all areas; some important limitations have caused disparity within Montenegrin dialects themselves, but the difference is even more evident in the dialects spoken around the perimeters of this linguistic territory).

Palatal sounds *s'* and *z'* are inherent to Montenegrin and, furthermore, other iekavian dialects. They occur in well known positions: they are a product of the new, iekavian palatalization, sometimes they reach their typical value by consonant cluster assimilation, and they are well ingrained in stylistically marked expression (babbling, hypocoristic formations etc.).

¹¹² Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 99; Драго Ђупић, *Основне особине говора Пљеваља*, 83.

These phonemes are characterized by the greatest distribution limitation (in the initial and medial positions in a word), but when it comes to the sequence sj the limitations get to be recompensed by an extraordinary frequency of certain lexemes with the sound s' – the phenomenon present both in the Montenegrin, as well as other iekavian dialects, spoken to the east and the west of the Montenegrin borders.